SHRI M.R.D. ARTS AND E.E.L.K. COMMERCE COLLEGE, CHIKHLI.

B.A. SEM. VI

SANSRIT PAPER- 20

(વ્યાકરણશાસ્ત્ર - ભટ્ટોજિ દીક્ષિતકૃત વૈયાકરણસિદ્ધાંતકૌમદી _ કારકપ્રકરણ)

યુનિટ _ II

Prof. C. D. Patel

વિભક્તિના ઉપયોગો.

વિભક્તિઓ :-

(i) **कारकविभक्ति** :- કર્તુ ,કર્મ, કરણ, સંપ્રદાન, અપાદાન , અધિકરણ વગેરે કારક વિશેષો જ્યારે જે તે દ્વિતીયાદિ વિભક્તિનું ગ્રહણ કરાવનાર બને , ત્યારે તે **कारकविभक्ति** કહેવાય. પ્રથમા દ્વિતીયા, તૃતીયા, ચતુર્થી, પંચમી, સપ્તમી **कारकविभक्ति** છે.

(II) **अकारकविभक्ति** :- ષષ્ઠી વિભક્તિ ‘ સંબંધ ’અર્થની વાચિકા છે . તે **अकारक विभक्ति** છે.

(III) **उपपदविभक्ति** :- જ્યારે કોઇ નજીકનું પદ કે અવ્યય કોઇ વિભક્તિના ગ્રહણમાં નિમિત્ત બને ત્યારે તેને ઉપપદવિભક્તિ કહેવાય ભાષ્યકાર પતંજલિના મતે उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिः बलीयसि । હવે જુદી- જુદી કારકવિભક્તિના ઉપયોગો જોઇએ-

દ્વિતીયા વિભક્તિના ઉપયોગો

કર્મકારક ને માટે દ્વિતીયા વિભક્તિ :- પાણિનિ ના સૂત્રો મુજબ કોની- કોની , કયા સંજાગોમાં **कर्मकारक संज्ञा** થાય અને તેને માટે દ્વિતીયા વિભક્તિ પ્રયોજાય .તે બાબતને નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય..

(१)कर्तृरीप्सिततमं कर्म । (१-४ - ४९) :- ક્રિયાના કર્તાને ક્રિયા દ્વારા હાંસલ કરવું જે અત્યંત ઈપ્સિતતમ પદાર્થ હોય તેની ' कर्म 'સંજ્ઞા થાય છે. જેમકે- **देवदत्तः माषेषु अश्वं बध्नाति** ।

અહીં દેવદત્ત ાને બાંધવાની ક્રિયા માટે अश्व અંત્યંત ઈપ્સિતતમ છે કેમકે અશ્વના અભાવમાં બાંધવાની ક્રિયા થઈ શકશે નહી તેથી अश्व ની કર્મ સંજ્ઞા થઇ છે.

(२) (अनभिहिते)कर्मणि द्वितीया । (२ - ३- २) જેની कर्म સંજ્ઞા થાય તેને દ્વિતીયા વિભક્તિમાં મૂકવામાં

આવે છે. પણ એ કર્મ અનભિહિત / અનુક્ત હોય તો. ઉદા. रमेशः हरिं भजति । અહીં હરિ એવા કર્મકારકને અભિવ્યક્ત કરવા માટે हरि પદને દ્વિતીયા વિભક્તિનો अम् પ્રત્યય લગાડી हरिं કરવામાં આવ્યું છે.

નોંધ :- कर्मकारक નું अभिधान પ્રાયઃ तिङ्- कृत - तद्धित પ્રત્યયો , સમાસ કે નિપાતથી થતું હોય છે.

(૩) तथायुक्तं च अनीप्सितम् । (१-४ -५०) ईप्सिततम् ની જેમ अनीप्सितम् પદાર્થની પણ કર્મ સંજ્ઞા થાય છે અને તેને માટે દ્વિતીયા વિભક્તિ પ્રયોજાય છે.

ઉદા.- महेशः ग्रामं गच्छन् तृणं स्पृशति ।અહીં કર્તા મહેશને ગામમાં જવું ईप्सिततम् છે તેથી ગામ પદનું कर्तुरीप्सिततमं कर्म । સૂત્રથી દ્વિતીયા વિભક્તિમાં ग्रामं થયું છે પરંતુ તૃણ (ઘાસ) ને સ્પર્શવું મહેશ માટે अनीप्सित છે. તેથી તૃણ પદને પણ तथायुक्तं च अनीप्सितम् સૂત્રથી દ્વિતીયા વિભક્તિમાં तृणं કરવામાં આવ્યું છે. આજ રીતે બીજા ઉદા. महेशः ओदनं भुज्जानः विषं भुङ्क्ते । ને સમજવું.

(૪) अकथितञ्च । (१ - ४ - ५१) સંપ્રદાન , અપાદાન, અધિકરણ વગેરે કારકવિશેષોને તે -તે કારક સ્વરૂપે કહેવાની ઈચ્છા ન હોય તો તે કારકોની कर्मकारकसंज्ञा થાય છે અને જેતે પદને દ્વિતીયા વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે.

√दूह् √याच् √पच् √दण्ड √रुधि √प्रच्छि √चि √ब्रू √शासु √जि √मथ √मुष आ

બાર ધાતુઓ તથા બીજા ચાર - √नी √हृ √कृष √वह ધાતુઓનાં (મુખ્ય કર્મની સાથે જોડાયેલા બીજાં અકથિત / અવિવક્ષિત / ગૌણકર્મ) કારકોની પણ **कर्म** સંજ્ઞા થાય છે અને તેને દ્વિતીયા વિભક્તિમાં મૂકાય છે.

ઉદા.

મૂળ વાક્યમાં પ્રયોજાયેલ મૂળ કારક ⬇	જે તે કારકને જે તે કારક સ્વરૂપે કહેવાની ઇચ્છા ન હોય ત્યારે/ કર્મકારક સંજ્ઞા થતાં ⇩
१ गोपालः गोः पयः दोग्धि ।	१ गोपालः गां पयः दोग्धि ।
२ वामनः बलेः वसुधाम् याचते ।	२ वामनः बलिं याचते वसुधाम् ।
३ भगदत्तः तण्डुलेभ्यः ओदनं पचति ।	३ भगदत्तः तण्डुलान् ओदनं पचति ।
४ राजा गर्गेभ्यः शतं दण्डयति ।	४ राजा गर्गान् शतं दण्डयति ।
५ गोपालः व्रजे गाम् अवरुणद्धि ।	५ गोपालः व्रजं अवरुणद्धि गाम् ।
६ रमेशः माणवकात् पन्थानं पृच्छति ।	६ रमेशः माणवकं पन्थानं पृच्छति ।
७ बालः वृक्षात् फलानि अवचिनोति ।	७ बालः वृक्षं अवचिनोति फलानि ।
८ वासुदेवः माणवकाय धर्मं ब्रूते ।	८ वासुदेवः माणवकं धर्मं ब्रूते ।
९ वासुदेवः माणवकाय धर्मं शास्ति ।	९ वासुदेवः माणवकं धर्मं शास्ति ।
१० यज्ञदत्तः देवदत्तात् शतं जयति ।	१० यज्ञदत्तः शतं जयति देवदत्तम् ।
११ देवाः सुधायै क्षिरनिधं मथ्नाति ।	११ देवाः सुधां क्षिरनिधिं मथ्नाति ।
१२ रजकः देवदत्तात् शतं मुष्णाति ।	१२ रजकः देवदत्तं शतं मुष्णाति ।

★ भरतः ग्रामे अजां नयति / हरति / कर्षति / वहति → भरतः ग्रामं अजां नयति / हरति / कर्षति / वहति ।

★ વાર્તિકકાર કાત્યાયનના મતે અકર્મક ધાતુઓની સાથે સંકળાયેલા દેશવાચક, કાળવાચક, ભાવવાચક,ગતિવાચક અને માર્ગવાચક પદોની પણ કર્મકારક સંજ્ઞા થાય છે અને દ્વિતીયાવિભક્તિમાં પ્રયોજાય છે.

ઉદા.અનુક્રમે - कुरुन् स्वपिति । मासम् आस्ते । गोदोहम् आस्ते । क्रोशम् आस्ते ।

(५) गति- बुद्धि - प्रत्यवसानार्थ -शब्दकर्म -अकर्मकाणाम् अणि कर्ता स णौ । (१ - ४ - ५२)

ગત્યર્થક, જ્ઞાનાર્થક , ભક્ષણાર્થક ધાતુઓ ,અવાજ છે કર્મકારક જેનું એવા ધાતુઓ તેમજ અકર્મક ધાતુઓના યોગમાં સાદા વાક્યરચનાના પ્રયોજ્ય કર્તાની પ્રેરકવાક્યરચનામાં કર્મ સંજ્ઞા થાય છે અને દ્વિતીયામાં પ્રયોજાય છે.

ઉદા.

ધાતુ	સાદી કર્તરી વાક્યરચના	પ્રેરક વાક્યરચના
ગત્યર્થક	शत्रवः स्वर्गम् अगच्छन् ।	शत्रून स्वर्गम् अगमयत् श्रीहरिः।
જ્ઞાનાનાર્થક	स्वे वेदार्थम् अविदुः ।	स्वान् वेदार्थम् अवेदयत् श्रीहरिः।
ભક્ષણાર્થક	देवाः अमृतम् आश्नन् ।	श्रीहरिः देवान् अमृतम् आशयत्।
શબ્દકર્મ	विधिः वेदम् अध्यैत् ।	श्रीहरिः विधिम् वेदम् अध्यापयेद् ।
અકર્મક	पृथ्वी सलिले आस्ते ।	श्रीहरिः पृथ्वीं सलिले आसयत् ।

★ વાર્તિકકાર કાત્યાયનના સુધારા :-

- ગત્યર્થક नी / वह ધાતુઓનો પ્રયોગ થયો હોય ત્યારે સાદા વાક્યરચનાના પ્રયોજકર્તાની પ્રેરકવાક્યરચનામાં કર્મસંજ્ઞા થતી નથી. પરંતુ કર્તા જો નિયંતા હોય તો वह ધાતુમાં આ નિષેધ લાગતો નથી .

  ઉદા. अश्वाः रथं वहन्ति । ⟶ सूतः अश्वान् रथं वाहयति ।

- ભક્ષણાર્થક अद् / खाद् ધાતુમાં પ્રયોજ્યકર્તાની પ્રેરકમાં કર્મ સંજ્ઞા થતી નથી.

- અહિંસાપૂર્વક ભક્ષણાર્થક भक्ष ધાતુના પ્રયોજ્યકર્તાની પ્રેરકમાં કર્મ સંજ્ઞા થતી નથી. પરંતુ હિંસાપૂર્વક ભક્ષણ કરવું અર્થવાળા भक्ष ધાતુના પ્રયોજ્ય કર્તાની પ્રેરકમાં કર્મ સંજ્ઞા થાય છે.

  ઉદા. बलीवर्दाः सस्यं भक्षयति । ⟶ गोपालः बलीवर्दान् सस्यं भक्षयति ।

(६) हृक्रोः अन्यतरस्याम् । (१- ४ - ५३)

हृ અને कृ ધાતુઓના પણ પ્રયોજ્યકર્તાની પ્રેરકવાક્યરચનામાં अन्यतरस्याम् / વિકલ્પે કર્મ સંજ્ઞા થાય છે.

ઉદા.

ધાતુ	સાદુ વાક્ય	પ્રેરકમાં કર્મસંજ્ઞા કરવી હોય ત્યારે	પ્રેરકમાં કર્મ સંજ્ઞા ન લેવી હોય તો
हृ	भृत्यः कटं हरति।	देवदत्तः भृत्यं कटं हारयति।	देवदत्तः भृत्येन कटं हारयति।
कृ	भृत्यःकटं करोति।	देवदत्तः भृत्यं कटं कारयति।	देवदत्तःभृत्येन कटं कारयति।

★ વાર્તિકારનો ઉમેરો - अभि ઉપસર્ગની સાથે वादि અને दृश ધાતુઓના આત્મને પદનાં રૂપો વપરાયાં હોય ત્યારે પણ પ્રયોજ્ય કર્તાની વિકલ્પે કર્મ સંજ્ઞા થાય છે. ઉદા.

સાદુ વાક્ય	પ્રેરકમાં કર્મસંજ્ઞા થતાં	કર્મસંજ્ઞા ન લેવી હોય તો
भक्तः देवं अभिवदति।	देवदत्तः भक्तं देवं अभिवादयते ।	देवदत्तः भक्तेन देवं अभिवादयते।
भक्तः देवं पश्यति।	देवदत्तः भक्तं देवं दर्शयते ।	देवदत्तः भक्तेन देवं दर्शयते।

(૭) अधिशीङ्स्थासां कर्म । (१ - ४ - ४६)

अधि ઉપસર્ગની સાથે √शी , √स्था કે आस् ધાતુનો પ્રયોગ થયો હોય ત્યારે આધારવાચક પદની અધિકરણ સંજ્ઞાને બદલે કર્મસંજ્ઞા થાય છે અને પરિણામે તેમને દ્વિતીયા વિભક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે.

ઉદા. -अधि + √शी - हरिः वैकुण्ठे अधिशेते । ના બદલે हरिः वैकुण्ठं अधिशेते । થાય.

- अधि + √स्था- हरिः वैकुण्ठे अधितिष्ठति। ના બદલે हरिः वैकुण्ठं अधितिष्ठति । થાય.

- अधि + √आस्- हरिः वैकुण्ठे अध्यास्ते। ના બદલે हरिः वैकुण्ठं अध्यास्ते । થાય.

(૮) अभिनिविशश्च । (१ - ४ - ४७) - अभि + नि એવા બે ઉપસર્ગની સાથે √विश ધાતુના ઉપયોગ

વખતે આધારસ્થાનની વિકલ્પે કર્મસંજ્ઞા થાય છે.

ઉદા. अभि + नि + √ विश धातु

सन्मार्गम् अभिनिविशते । पापे अभिनिवेशः ।

(९) उपान्वध्याङ्वसः । (१ - ४ - ४८) उप , अनु , अधि , અને आ ઉપસર્ગની સાથે √वस ધાતુનો પ્રયોગ હોય ત્યાં પણ આધાર સ્થાનની કર્મ સંજ્ઞા થાય છે.અને દ્વિતીયા વિભક્તિ પ્રયોજાય છે.

ઉદા. (૧) उप + √वस् = हरिः वैकुण्ठम् उपवसति ।

★ વાર્તિક - ભક્ષણ ન કરવું અર્થવાળો उप + √वस ધાતુ નો પ્રયોગ હોય ત્યાં આધાર સ્થાનની કર્મસંજ્ઞા થતી નથી. જેમકે रामः वने उपवसति ।

(૨) उप + √अनु = हरिः वैकुण्ठम् अनुवसति ।

(૩) उप + √अधि = हरिः वैकुण्ठम् अधिवसति ।

(૪) उप + √आ = हरिः वैकुण्ठम् आवसति ।

વાર્તિક ★ उभयतः , सर्वतः , धिक् એવા ઉપપદો/ અવ્યયો અને उपरि उपरि , अधि अधि , अधो अधो એવા ત્રણ આમ્રેડિત રૂપોનો જ્યાં પ્રયોગ થયો હોય ત્યાં દ્વિતીયા વિભક્તિ વપરાય છે.

ઉદા. (१) उभयतः कृष्णम् गोपाः । (२) सर्वतः कृष्णम् । (३) धिक् कृष्णाभक्तम् ।

(४) उपरि उपरि लोकं हरिः। (५) अधि अधि लोकं हरिः । (६) अधो अधो लोकं हरिः।

★ આ ઉપરાંત अभितः , परितः , समया ,निकषा , हा અને प्रति એવા અવ્યયોનો યોગમાં પણ દ્વિતીયા વિભક્તિ પ્રયોજાય છે.

ઉદા. (१) अभितः कृष्णम् । (२) परितः कृष्णम्। (३) नगरं समया। (४) निकषा लङ्काम् ।

(५) हा कृष्णभक्तम् । (६) बुभुक्षितं न प्रति भाति किञ्चित् ।

(१०) अन्तराऽन्तरेण । (२ - ३ - ४) अन्तरा અને अन्तरेण આ બે શબ્દોના યોગમાં પણ દ્વિતીયા વિભક્તિ વપરાય છે.

ઉદા. - अन्तरा त्वां मां हरिः ।

- अन्तरेण हरिं न सुखः ।

(૧૧) कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । કેટલાંક વિશિષ્ટ સંબંધોનો અર્થ સૂચવનાર અવ્યયો કર્મપ્રવચનીય બને છે. અને તે કર્મપ્રવચનીય માટે પણ દ્વિતીયા વિભક્તિ પ્રયોજાય છે. જેમકે-

- હેતુભૂત લક્ષણનો અર્થ બતાવનાર अनु ની કર્મપ્રવચનીય સંજ્ઞા થઇ એના યોગમાં હેતુભૂત શબ્દ દ્વિતીયામાં પ્રયોજાય છે. ઉદા. - जपम् अनु प्रावर्षत् ।
- सह (સાથે)નો અર્થ સૂચવાતો હોય ત્યારે પણ अनु ની કર્મપ્રવચનીય સંજ્ઞા થઇ દ્વિતીયામાં પ્રયોજાય છે. ઉદા.- नदीम् अनु अवसिता सेना ।
- हीन (નીચું) નો અર્થ સૂચિત થતો હોય ત્યારે પણ अनु અને उप ની કર્મપ્રવચનીય સંજ્ઞા થઇ દ્વિતીયામાં પ્રયોજાય છે. ઉદા. -अनु हरिं सुराः। उप हरिं सुरा ः ।
- लक्षण , इत्थंभूताख्यान , भाग અને वीप्सा અર્થ બતાવનાર प्रति परि अनु ની કર્મપ્રવચનીય સંજ્ઞા થઇ દ્વિતીયા વિભક્તિનું ગ્રહણ કરાવે છે.

ઉદા. - (૧) लक्षण અર્થમાં (प्रति - परि -अनु)

वृक्षं प्रति / परि / अनु विद्योतते विद्युत ।

ઉદા. (૨) इत्थंभूताख्यान અર્થમાં (प्रति -परि -अनु)

भक्तो विष्णुं प्रति/ परि / अनु ।

ઉદા. (૩) ભાગ અર્થમાં (प्रति -परि -अनु)

लक्ष्मीः हरिं प्रति/ परि / अनु ।

ઉદા. (૪) વીપ્સા ના અર્થમાં (प्रति -परि -अनु)

वृक्षं वृक्षं प्रति/ परि / अनु सिञ्चति ।

- ભાગ સિવાયના - लक्षण -इत्थंभूताख्यान -वीप्सा અર્થોનું દ્યોતન अभि શબ્દથી થાય ત્યારે તેની કર્મપ્રવચનીય સંજ્ઞા થઇ દ્વિતીયા વિભક્તિ નું ગ્રહણ થાય છે.

ઉદા. અનુક્રમે --- हरिम् अभि वर्तते । / भक्तः हरिं अभि । / देवं देवं अभि सिञ्चति ।

- अतिक्रमण અને પૂજા (સન્માન) નો અર્થ બતાવતા હોય ત્યારે अति ની કર્મપ્રવચનીય સંજ્ઞા થઇ દ્વિતીયાનુ. ગ્રહણ થાય છે.

ઉદા. अति देवान् कृष्णः ।

(१२)कालाध्वनोः अत्यन्तसंयोगे । (२ - ३ -५) ગુણ ,ક્રિયા અને દ્રવ્યની સાથે અત્યંત સંયોગ / સાતત્ય હોય તો કાલવાચક અને માર્ગવાચક શબ્દોને દ્વિતીયા વિભક્તિ લાગે છે.

ઉદા. - કાલવાચક :- (१) मासं कल्याणि । (२) मासं अधिते । (३) मासं गुडधाना ।

માર્ગવાચક :-(१) कोशं कुटिला नदी । (२) कोशं अधिते । (३) कोशं गिरिः ।
